

Вороніна Вікторія
(Київ)

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ПАВЛА I У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА

Реформаторська діяльність Павла I торкалася багатьох сторін державного життя Російської імперії. Дана стаття присвячена розгляду законодавчих ініціатив Павла I у сфері судочинства. Обрана тема є надзвичайно актуальною, оскільки судочинство - складова розвитку держави. Отже, дослідження проблеми є необхідним для змалювання внутрішнього життя Російської імперії в період правління імператора Павла I. Що стосується національної окраїни імперії, якою була Україна – то питання судочинства тут - це перетин інтересів Російської імперії й автономістських тенденцій на Україні. Розвиток судочинства в Україні демонструє діаграму послаблень і посилення централізаторських тенденцій в Російській імперії. В статті також доцільним вважаємо звернути увагу на законодавчі ініціативи в сфері судочинства щодо інших національних окраїн – Прибалтики, Білорусії.

Предметом дослідження є законодавчі ініціативи імператора Павла I у сфері судочинства. Мета дослідження – вивчення й аналіз законодавчих ініціатив Павла I у сфері судочинства.

Історіографія даної проблеми представлена роботами, в яких автори тільки певним чином торкаються питання судочинства періоду правління Павла I, складають картину лише загального напрямку політики і реформ імператора, в тому числі - в сфері судочинства. Більш широко розкриває тему Н.П. Єрошкін. У контексті дослідження історії адміністративних установ у Росії дослідник розглядає період Павла I, висвітлюючи у своїй праці судову реформу імператора¹, Н.Я. Ейдельман у своїх працях не зосереджує увагу на судовій реформі Павла I². У роботі А.М. Пескова судова реформа Павла I – окрема стаття, але дослідник не дає загальної картини судочинства періоду правління імператора³. Його праця взагалі має суто компілятивний характер. М.І. Каменський теж оминає дану проблему в своєму дослідженні, незважаючи на те, що воно присвячене саме реформам у Росії⁴.

Серед джерел найбільш інформативну базу складають нормативні акти, включені до збірки «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗ)⁵: загальнодержавні укази імператора Павла I; та документи місцевого походження, які дають змогу робити висновки про виконання указів імператора і нагляд за їх виконанням на місцях, зокрема документи фондів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ) та фондів Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР). Доцільним є особливо детальний розгляд указів, що стосувались територіально національних окраїн та щойно приєднаних земель.

Характерною рисою розгляду проблеми реформ у сфері судочинства є висвітлення подій часу правління Катерини II, й одразу за тим – періоду правління Олександра I. Проте Павло I у своїй політиці не оминав жодного аспекту життя держави і доклав чимало зусиль до кардинального реформування багатьох з них.

Ситуація в судочинстві імперії, з якою зіштовхнувся імператор по сходженню на трон, була непростою. Реформа 1775 р. створила цілу систему місцевих судів. В губерніях існували загальностанові палати: кримінального і цивільного суду, суди спеціального призначення – совісний і надвірний, а також станові суди – верхній земський, губернський магістрат і верхня земська розправа; в повітах становими судами були повітовий, міський магістрат (або ратуша) і нижня земська розправа⁶.

Палати цивільного і кримінального суду були апеляційними інстанціями для перегляду справ, які вирішувались в судах, що стояли нижче. Склад кожної з палат (голова, два радники і два асесори) призначався Сенатом. Совісний суд дещо розвантажував суди губернії від багатьох заплутаних справ: як кримінальних (злочинів божевільних, неповнолітніх, від нещасних випадків, «Молдовських справ»), так і цивільних (головним чином, тяжб між родичами). Цей суд ставив за мету примирення сторін; у випадку незгоди на це примирення справа передавалась в звичайні суди. Верхні й нижні надвірні суди, створені в столицях, зі складом суддів, що призначався, обслуговували чиновників і різночинців⁷.

У кожній губернії створювались станові суди для розгляду в апеляційному порядку кримінальних і цивільних справ дворян – верхній земський суд, городян – губернський магістрат, а також державних, економічних, двірцевих селян, ямщиків, однодворців – верхня розправа.

Керівники цих судів призначались Сенатом, а засідателі обирались відповідними станами. Практично місцева влада комплектувала засідателів розправ з дворян. В самодержавно-кріпосницькій Росії останньої чверті XVIII ст. державні селяни не мали політичних прав, ними управляли чиновники-дворяни.

В кожному повіті* діяли станові суди першої інстанції: повітовий – для дворян, міський магістрат (або ратуша) – для городян і нижня розправа – для поміщицьких селян.⁸

Свого часу (1763 р.) Глухівська рада розглядала питання судочинства. Створення підкоморських судів вимагало подальших змін у судовій системі. У Литовському статуті говорилося про функціонування підкоморського суду поряд із земським, якого в Гетьманщині вже не існувало. Тому рада вирішила відновити систему судочинства у відповідності з Литовським статутом і гарантіями царя у «Статтях Богдана Хмельницького», хоча ця система в Гетьманщині ніколи насправді не функціонувала⁹.

Формально утворена універсалом гетьмана від 19 листопада 1763 р. відновлена судова система складалася з трьох типів судів: земського, підкоморського і гродського. Очевидно, Катерина II вважала, що зреформовані суди були, принаймні, кращими від попередніх, бо імперська система судочинства також відчайдушно потребувала реформ¹⁰.

Короткочасна діяльність установ, створених реформою 1775 р., розкрила їх недоліки: нові установи обходились дорого, діяли вкрай повільно, колегіальний порядок діяльності багатолюдних за складом установ адміністрації, поліції і суду породжував небачену тяганину.¹¹

Звісно, були й позитивні наслідки нововведень імператриці. Так, серед «корисних» законодавчих дій Катерини II, на думку Фон-Візіна, перше місце

* Повіт – у тогочасному діловодстві Російської імперії – «уезд».

займає встановлення губерній і міське положення, яким даровано дворянству і міським жителям обирати зі свого середовища чиновників, що керують місцевим управлінням і судочинством.¹² Фон-Візін стверджує, що «з введенням цього нового порядку значно покращилось управління губернське й повітове: обмежився призвіл місцевих властей, і нова діяльність земської поліції поновила безпеку на великих дорогах і водяних сполученнях припиненням розбоїв, що були до цього».¹³

У 90-х рр. XVIII ст. залишилися лише певні рудименти попередньої доби (автономної Гетьманщини). Цивільна адміністрація, військо і церква були такими ж, як і в імперії в цілому. Але українське суспільство потребувало значних змін, щоб повністю відповідати імперській моделі. Від минулого залишилися зводи законів, які все ще були у вжитку на Лівобережній Україні,— українське звичаєве право, Литовський Статут і модифікована версія магдебурзького права.¹⁴ У другій половині XVIII ст. в Україні, після ліквідації гетьманства, джерела місцевого права, «попередні права» відійшли на другорядне місце, а вирішальні відносини стали регулюватися російським законодавством. З числа джерел «попередніх прав» Литовський статут зберігав силу до 1840 р., а збірники магдебурзького права – до 1835 р. Норми звичаєвого права втратили своє колишнє значення і зберігалися лише в сільських судах та враховувалися при вирішенні окремих сторін сімейно-шлюбних відносин.¹⁵

З суперечливою й неоднозначною ситуацією зіштовхнувся спадкоємець трону, Павло Петрович. Сенаторські ревізії відкрили картину незадовільного стану місцевого управління і суду, чиновницький призвіл і тяганину, масу невирішених справ, що роками чекали черги в канцеляріях, порушення елементарних норм судочинства і т. п.¹⁶

У 1796–1797 рр. уряд значно змінив імперську систему місцевих установ, особливо суду. В кінці 1796 р. були скасовані надвірні, а також всі станові губернські суди – верхні земські суди, губернські магістрати, верхні розправи, а з повітових – нижні розправи. Зі станового дворянського повітовий суд перетворився на загальностановий суд для населення повіту, окрім городян¹⁷. Ініціатива Павла I щодо обмеження дворянських прав мала прямий наслідок – спрощення системи судового процесу.

З чинів місцевої прокуратури був збережений лише губернський прокурор. Палати цивільного й кримінального суду і кожної губернії були об'єднані в палату суду й управи. Кількість судових інстанцій скоротилась. З повітового суду і міського магістрату апеляція подавалась в палату суду і розправи, а далі – в Сенат.¹⁸

Одним з найкардинальніших елементів судової реформи Павла I була (поряд із вдосконаленням імперських органів судочинства) реанімація традиційного судочинства на місцях. Указом від 30 листопада 1796 р.¹⁹ у «Малій Росії» було реанімовано традиційне правління і судочинство. У цьому контексті встановлювалась одна губернія у Чернігові, на базі трьох намісництв, включаючи ті, що відходили до Новоросійської. Тут поновлювався генеральний суд, при чому регламентувався його склад. Так, у генеральному суді повинні були бути присутніми два генеральні судді четвертого класу, чотири радники, десять засідателів або депутатів від дворянства, які обирались кожні три роки. Оскільки обирались вони дворянством і утримувались за його кошт, значення одвічної станової опори царизму не нівелювалось. Генеральний суд поділявся на два департаменти. Скарга, при незадоволенні сторони розв'язанням справи, вносилась до Сенату. Кримінальні та цивільні справи вирішувались у земських

судах. Останні поновлювались у 20 повітах. Судді повинні були відноситись до 7 класу, також до складу цих судів входили земські підсудки або асесори 8 класу. Підкоморські суди представляли підкоморі в 6 класі, а також повітові землеміри. Обирались всі ці судді «за правами малоросійськими»²⁰.

При розгляді кримінальних і цивільних справ, що мають вступати на ревізію в «вишні губернські «Правительства», а іноді й в Правлячий Сенат при вирішенні кожної справи призначалось поєднувати у всіх того краю судових місцях папери, і при перенесенні на ревізію скріплювати їх секретарю за аркушами; «створювати ж за тими справами екстракти одним лише Головним Судом»²¹. Це робилось з метою спрощення процедури, адже залучення до створення екстрактів інших судових установ займало багато часу. Штраф за неявку «тяжущихся» мав потрапляти у головний суд. Зібрані штрафи відсилались в прикази суспільного призріння. присяжні утримувались за рахунок дворянства.

Зі справи про скасування Новгород-Сіверської палати кримінального суду²² маємо інформацію, що призначено було для суду й розправи поновити «бувший там генеральний суд, в якому понад двох генеральних суддів четвертого класу і чотирьох радників» призначалось бути присутніми «десяти засідателям або депутатам, що обирались від дворянства кожні три роки»²³. Вони утримувались за рахунок мешканців «які й повинні від суспільства свого одержувати Утримування». У генеральному суді, що поділявся на два департаменти, повинні були розбиратися «(...)за правами тамошніми від предків наших затверджених і такими, що ми затверджуємо, всі кримінальні та цивільні справи, що переносяться з нижніх місць»²⁴. Апеляцію приписувалось подавати у Сенат.

17 серпня 1797 р. було прийнято закон «Про розповсюдження на Палати апеляційного обряду, який до встановлення Губерній приписаний був Колегіям та іншим Судовим місцям». ²⁵ Закон щодо правил подачі апеляції був досить гнучким – так, термін міг варіюватися, міг встановлюватися і подвійний термін, якщо дорога з міста до місця, куди подавалась апеляційна скарга, перевищувала місяць. Загалом термін з часу подачі апеляції до вирішення справи встановлювався у один місяць. Якщо одна зі сторін не з'являлась до суду за повісткою і на момент підписання рішення у місті її не було, то цю особу сповіщали про рішення публікаціями у газеті. Якщо апеляція не подавалась впродовж чотирьох місяців, рішення вступало в силу. Але і в такому випадку ті, хто пропустили цей термін, впродовж р. мали право перенести справу у «верхнє місце». 17 вересня 1799 р. було видано указ «Про встановлення терміну на подачу апеляційних скарг», який передбачав, що скарги, які подаються у перший день після проходження річного терміну, встановленого законом, не приймаються. Останнім днем подачі визначався передостанній день річного терміну. Дворічний термін, встановлений для осіб, що знаходяться поза державою (указ 17 серпня 1797 р.), вираховувався за тим самим принципом. Справи, що розглядались у перший день наступного р. або у останній «цього», до видання указу, вважати дійсними. Для тих, хто пропустив термін у 4 місяці для явки у суд, річний термін на подачу апеляційної скарги потрібно було рахувати з дня публікації про його виклик до суду.²⁶ Указом від 22 листопада 1797 р. в губерніях Малоросійській і Київській на головні суди було поширено річний апеляційний термін подання спростування в Сенат. Всередині ж губерній зберігався шеститижневий термін.

Указом від 12 грудня 1796 р. Павло I повернув «колишні права та привілеї» Мінській, Волинській і Подільській губерніям. Проте управляючі на місцях, слідкуючи за змінам на решті території, уточнювали деякі нюанси у імператора. Так, управляючий згаданими губерніями, генерал Беклешов, уточнював строки апеляції для підвладного йому краю. Терміни для апеляції залишались тими самими у земських повітових і підкоморських судах, у магістратах. А от головні суди, оскільки були новацією, отримували апеляційний термін, згідно указу 17 серпня 1797 р.²⁷ (див. вище). Відпустка для «Засідателів головних судів Подільської, Волинської та Мінської Губерній», складала 4 місяці, «на основі колишніх обрядів і прав»²⁸ У вільний час від присутності для вирішення справ у головних судах Подільської, Волинської та Мінської губерній залишались по одному голові, раднику і засідателю.²⁹ На основі указу від 29 серпня 1798 р. ці особи лишались по черзі – для розгляду і вирішення справ колодників. Справи потім відправлялись до цивільного департаменту.

У Білоруській губернії встановлювалось, що повітові суди мають вирішувати цивільні й кримінальні невіршені справи, що надійшли з колишніх повітових судів, дворянських опік і нижніх розправ, які, за родом своїм, вступати будуть на ревізію й апеляцію до головного суду. Вексельним справам призначалось, як і решті, що належали до повітових судів, надходити в повітові земські суди. Що ж стосується російського обряду у судочинстві Білоруської губернії, то зазначаються такі незручності: «У відношенні ж Головного суду II Департаменту до тамошнього губернського прокурора Распопова трапляються незручності впроваджувати в ньому цивільні справи за російськими обрядами³⁰». Серед них: складання екстрактів, яких за польським обрядом не було, недостатня для цього кількість канцелярських «служителів», встановлена тамошнім губернським правлінням, яка могла б замінюватись молодими дворянами, що навчались при адвокатах судочинства; виклик «тяжущихся» сторін до рукоприкладства під екстрактами, і до слухання рішень, що займав багато часу, а також те, що в російських обрядах немає точного визначення, як чинити з акцесоріальними справами.

За указом від 28 листопада 1796 р., в Ліфляндії та Естляндії було наказано «розташувати всі ті «присутственні» місця, які за тамошніми колишніми правами і привілеями існували як в губернії, так і по повітам до 1785 р., і в яких «присутствующих» обирати і визначати за точною силою згаданих привілеїв». При цьому поновлені місця переходили під апеляцію Сенату. Згідно даного указу, призначалось «прокурорам бути токмо губернським, а в інших місцях, також стряпчим казенних и кримінальних справ і стряпчим повітовим не бути». До цього додавалось, що слід «ландратські колегії, в дотримання прав дворянства тамошнього та для кращого облаштування, встановити, як було колись, магістратам по містах залишитись на колишній, і правам їх відповідній основі³¹». Також скасовувались верхні й нижні розправи.³²

На окраїнах судді повинні були обиратись з місцевих дворян. Так, у Литовській губернії Надвірний суд складався наполовину з членів російських і польських. Голова і засідателі були місцевими дворянами.³³ Земські суди утримувались за рахунок дворян³⁴.

При цьому податок сплачувався в повітове казначейство помісячно. При подачі позовів, зі сторін гроші не сплачувались. Податок сплачувався з паперів, що видавав суд, як і з «явочних прошень» (маніфестацій). В земських, повітових і підкоморських судах, магістратах судочинство велося польською мовою. У головних же судах – резолюції були двомовними. «Нижні Суділіща»³⁵ були

залишені на колишніх правах і привілеях. Оскільки в головному суді, окрім присяжних, що обирались від дворянства, були радники й секретарі від корони, Резолюції й призначення розглядались губернським прокурором. Кримінальні справи розглядав управляючий губернією. Зрештою справи відсилали у Сенат. У зв'язку з цим тут були запроваджені як польська, так і російська мови. справи реєструвались в особливих списках, за групами і порядком виконання. Ці списки вивішувались на дверях суду. Імператор запровадив суцєптові книги «для виписування всіх представлених актів або угод та іншого, так і за судовими справами реєстрів». Адвокати мали надати суду індікти – папери пояснення справ на папері, «и на онія возраженій». Судді мали записувати своєю рукою рішення в реєстри – сентенціонари. З кожної справи повинна була виписуватись резолюція. Якщо сторони не з'являлись у суді, на них накладався штраф (кондемнати).

Не зважаючи на те, що місцеве судочинство було реанімовано, покарання за злочини були загальнодержавними. Так, сила указу від 31 липня 1799 р. «Про крадіжку» розповсюджувалась і на ті губернії, у яких було відновлено традиційні права³⁶, «таким чином, щоб злочинців цього роду, покаравши за тими їх правами, таких, що годяться, віддавати в рекрути з зарахуванням, а тих, що не годяться, відсилати на поселення до Сибіру. Євреїв же, так як і жіночої статі злочинниць цього роду, за наступним покаранням, відсилати «без із'ятія» і повсюдно на поселення³⁷».

Щодо питання мови, якою повинне було вестися судочинство, то, звісно, це узгоджувалось з традиціями місцевості, про яку йшлося у законі. У судах, де справи велися польською мовою, вона зберігалась і надалі³⁸. Але будь-яке реанімування традиційного судочинства мало відбуватися за утвердженням «Російськими узаконеннями». ³⁹Порядок виробництва справ у «Присутственных местах» Київської губернії був такий: в земських повітових і підкоморських судах і в Магістратах судочинство велося польською мовою, а в головних судах – двома мовами. Окрім присяжних, що обирались від дворянства, у головних судах були присутні від корони радники і секретарі. справи цих судів мали розглядати губернські прокурори. Вироки з кримінальних справ відносились до розгляду управляючого губернією, а інші відправлялись до Сенату. Апеляція з громадських справ подавалась у Сенат.⁴⁰

Незважаючи на те, що заходи Павла I стосовно судочинства і судових процесів були спрямовані на деяке спрощення процедури, боротьбу з катерининською тяганиною, все ж довготривалі справи не були виключенням. Засобом розв'язання «тяжб» було їх вирішення в повітових судах, і подальше перенесення в Головні Суди за апеляцією.⁴¹ Термін, впродовж якого справа переносилась у Головний суд, в Україні, становив 6 тижнів. У Волинській губернії зберігався успадкований від Польщі статут, і апеляційний термін у 6 тижнів. У випадку вчасного подання справи до суду, вона повинна була вирішуватись згідно обряду Центральної Росії, у випадку неявки протилежної сторони – за польськими правами. 19 жовтня було надано наступний указ: «.. семиденний термін оголошення незадоволення залишити в своїй силі у всіх тих судових місцях, до яких відноситься «по Учреждению», а тим, що пропустили оної апеляції на рішення тих місць, «відповідно до положення Загального» перших чотирьох межового департаменту зборів, не давати».⁴²

Особлива увага приділялась вирішенню кримінальних справ - «... оскільки від вирішення їх залежить честь і життя підсудних, повинні вирішуватись з особливою увагою і крайньою оглядністю, аби найменші обставини, особливо

на початку, не були випущені з виду...». ⁴³ Стосовно справ меншої серйозності, то законом від 18 липня 1797 р. «Про розгляд справ про проступки мало важливі в Судах, в частинах міста встановлених» ⁴⁴, передбачалось, що «маловажливе» - це ті справи, за які покарання не загрожує тілесним, публічним. Покаранням за них було накладання штрафів. В судах, що розташовані по частинам міста, потрібно було бути присутніми, окрім Приватного пристава і члена магістрату, також офіцеру того кварталу, де виявилась справа. Приписувалось «виконання ж такого призначення чинити за утвердження Воєнного Губернатора». Штрафу підлягали позивачі, які основували свої тяжби лише на накладенні. ⁴⁵

Судові місця, які не виконували «з потрібним кваліфікаціям, те, що приписане законами», підлягали штрафу. Імператор і тут йшов від окремого до загального – видав указ внаслідок розгляду рапорту з Сенату департаменту, про справу Бригадира князя Олександра Львова з Костянтином Лавровим, «за яким повільність Калузького Губернського Правління в «доставленні князю Львову» ⁴⁶ була помічена.

У випадку неплатоспроможності однієї сторони, при перенесенні справи за апеляцією, особа мала право оголосити себе такою, що не здатна заплатити внесень. Але у випадку виявлення брехні, особа відповідала перед законом як за брехливий вчинок. Кожне присутнє місце, у якому особа оголошувала неплатоспроможність, публікувало цю заяву в газеті. У випадку хибної інформації, поданої повіреним, відповідальність вже ніс останній. ⁴⁷ Штрафи сплачувались також з позивачів за несправедливі скарги і з суддів за незаконні вирішення межових справ. ⁴⁸

Павло I поспішав – за час його правління була видана небачена кількість законів. І не терпів імператор, щоб державні установи барилися у своїй роботі. У випадках, якщо робота велася повільно, він накладав штрафи. 22 березня 1797 р. Сенату було видано указ «звернути увагу свою, щоб справи, що вступають, якомога швидко вирішували, і не допускати до уповільнення, при тому суворо спостерігати за усуненням подібних приповільнень і у «присутственных» місцях в губерніях, справи яких вступають на розгляд цих Департаментів (Московських – *В.В.*)». ⁴⁹ Таке ж спрямування має і указ від 16 липня 1797 р. «Про найшвидше задоволення вимог Комісії воєнного суду у справах воєнносудних» ⁵⁰.

В міру того, як змінювалась судова система, перед імператором поставали нові прогалини, недоліки в системі судочинства що, як правило, складались з численних деталей. Скрупульозно підходячи до будь-якої справи, Павло I, без затримки, одразу віддавав накази. Так, при Земських Судах було запроваджено установи - ордонанс-гаузи, куди слід було переводити арештантів, що пересилались з інших місць. В ордонанс-гаузи їх мали приводити для дачі свідчень, огляду, а потім відправляли під наглядом городничих або комендантів. ⁵¹

10 жовтня 1798 р. було затверджено імператором доповідь Сенату «Про штат чинам для встановлення покордонного суду в Петропавлівській фортеці». Про лояльність до сусідніх народів свідчить влаштування в Петропавлівській фортеці суду для розбору справ за взаємними скаргами між росіянами та киргизцями. ⁵² Суд мав створюватись на зразок покордонного, що вже існував в Оренбурзі, для розбору справ між росіянами і киргизцями. Облаштування такого суду, в свою чергу, свідчить про лояльність до сусідніх народів.

Павло I не розділяє підсудних за категорією національності. Так, для «французів Рено, Більярда і Вебера, російських купців Погребова, Єфимова

і Кліпіна; маркера Естермана; золотих справ майстрів Ліхта й Гадицького і купця Буше, що брали участь у підозрілих оборотах з Келбергом і дружиною його; золотих справ майстрів Ліхта і Гадицького й купця Буше»,⁵³ імператор призначає однакові міри.

Указом від 12 вересня 1798 р. надвірні суди і міські магістрати було перейменовано на тимчасові для вирішення старих справ Департаменти.⁵⁴ У зв'язку з тим, що верхні земські суди і губернські магістрати було ліквідовано, Дворянським опікам і міським сирітським судам «про стан маєтків малолітніх і Опікунське управління, а також про продаж і закладання таких маєтків, відноситись до палати суду і розправи Цивільний Департамент, а відтоді для узгодження, щодо продажу і закладання і представлення Сенату, повідомляти в губернські правління».⁵⁵

За указом від 18 липня 1797 р. в частинних* судах повинен був бути присутнім член магістрату, «а за зразковим штатом приписується до самої поліції бути присутніми двом Ратманам**». Зважаючи на незручність такого положення, імператором було приписано, щоб у ці суди судді обирались від градового товариства, замість членів магістрату. Ратманам приписувалось бути присутніми в поліції, але контролювати присутність магістрату. У частинних судах вводились частинні пристапи. Вироки частинних судів виконувались з затвердженням військового губернатора. За його відсутності справи частинних судів мали надходити у присутності поліції⁵⁶.

В повітові і земські суди в губерніях Павло I указом від 14 травня 1800 р.⁵⁷ призначав чиновників від Сенату «з чиновників, що знаходяться при Герольдії не при справах».⁵⁸

В Сенатському указі від 26 березня 1800 р. йдеться про вибір суддів для присутності в частинних судах від міського товариства, і про виконання вироків частинних судів не інакше як з затвердження комендантів..

26 лютого 1797 р. було на вищому рівні затверджено доповідь Сенату. При перетворенні «присутственных» місць це повинно було відбуватись за їх правами й привілеями.⁵⁹

В повітових судах запроваджувалися пергаментні книги⁶⁰ – такі були передбачені указом від 7 квітня 1765 р.. В них за алфавітом записували прізвище власника землі, його сіл, «деревень» і «пустошей», відомості про збори коштів на облаштування цих книг.

Імператор передбачав міри контролю над роботою земських судів. Однією з них була вимога внесення в журнал причини відлучення «присутствующих»⁶¹, з зазначенням причини. По поверненню до журналу повинен був записуватись результат відлучення або причини невиконання посадового завдання. У цьому Павло I, очевидно, вбачав міру застереження від зловживань різного роду. За повільність у збиранні інформації повітові суди підлягали «взисканию».

Павло I ввів новачку – дозвіл звертатися до нього особисто, для чого встановив віконце на першому поверсі палацу, у яке всі бажаючі могли кидати листи до імператора. Писали про все: про найшвидше вирішення тяжби, про нанесені побої, про дозвіл вийти у відставку, про дозвіл вступити на службу, про образу від полкового командира, про крадіжку худоби з двору, про дозвіл

* «Часть» (частина – укр.) – адміністративна одиниця міста, яке складало більше 4000 дворів, що становила 200–700 дворів.

** Ратмани – в Російській імперії в XVIII–XIX ст. виборний член міських магістратів, ратуш, управ благочиння (в XIX ст.).

вийти заміж, одружитися, про дозвіл відкрити торгову лавку, про припинення нахабних розмов сусідів, про пожежі, грабунки, утиски, вбивства...⁶²

Внаслідок наявності таких прямих звернень часто в указах Павла I ми зустрічаємо такий собі перехід від приватного до загального. Для прикладу – указ з воєнної колегії (лютий 1800 р.⁶³) – «О подтверждении всем Военным Судам, дабы они о подсудимых выводили порядочныя справки». А спонукала до видання указу розгляд особистої справи рядового Єлисея Васильєва, що знаходився шість разів при втечі, за перші чотири з яких був засуджений і покараний шпіцрутенами у полку Рехенберга, «...а Военный Суд, що при цьому ж Рехенберга полку чинив і в останніх двох його втечах слідство, не зробивши довідки про перші його втечі, а утвердившись на одному його Васильєва свідченні, представив цю справу до вирішення...».

В описі іменних указів імператора Павла I, виданих генерал-лейтенанту, колишньому катеринославському військовому губернатору і кавалеру Бердяєву⁶⁴, є й такі, що стосуються судочинства. Подекуди це накази розглядати особисті справи (за особистими скаргами), веління віддати під суд злочинців «за крадіжку казни і смертовбивство»⁶⁵, «Про наряд з Одеської справи воєнного Суду», «Про примушення Катеринославської губернської палати до скорішого вирішення справи, що вирішується в ній за скаргою міста Вязьми міщанина Чамова с померлим бригадиром Фадєєвим» тощо.

Характерною рисою правління Павла I є його звернення до соціального аспекту різних питань. Так, окрім регулярного спонсорування закладів освіти й охорони здоров'я, він заборонив смертну кару в Російській імперії. Указом від 20 квітня 1799 р. розповсюдив це рішення і на «ті губернії, яким надали ми мати Суд і Розправу, на основі давніх їх прав і привілеїв».⁶⁶

Частина істориків вважає, що «романтичний імператор» прагнув своїми стратегічними кроками перекреслити зроблене Катериною II. Втім, розглядаючи судочинство періоду Павла I, бачимо, що це не зовсім так. Проводячи реформи, він не відштовхувався лише від того, щоб перекреслити зроблене Катериною, а визнавав та вдосконалював законодавство своєї попередниці, якщо це було необхідним засобом реформування. Так, указом від 28 січня 1800 р. Павло I частково підтверджує законодавство Катерини II. «Правлячому Сенату зробити найсуворіше приписання, щоб присутні місця й особи, до кого укази надіслані, терміново чинили за ними виконання й за силою указу 1766 р. Березня 31 Сенату рапортували».⁶⁷ Це, в свою чергу, він робив з метою контролю над виконанням указів і розпоряджень. В указі від 29 травня 1797 р. у відповідь на донесення генерал-лейтенанта Беклешова щодо заколоту козаків Чорноморського козачого війська, імператор приписує «судити, вчиняючи у всьому за прикладом зробленого при покійній імператриці в подібному випадку над Донськими козаками».⁶⁸ Лише вивчаючи проблеми, імператор прагнув усунути їх причину, яка часто була пов'язана з законами та заходами, проведеними Катериною II.

Таким чином, огляд законодавчих ініціатив Павла I в сфері судочинства, виявляє серйозний і послідовний підхід імператора до реформування судочинства Російської імперії, спрямований на уніфікацію судочинства для різних станів імперського суспільства; врахування в реорганізації судочинства регіональних особливостей окремих територій; підвищення ефективності судового процесу. Думка про те, що Павло I пішов на крок з реанімації традиційного судочинства, оскільки боявся заворушень, цілком має право на існування, проте, на нашу думку, це не єдина причина. Ініціативи у реформуванні системи судочинства спрямовувались на централізацію імперії, навіть якщо при реформуванні

здійснювалося відродження традиційних для окремих територій специфічних органів судочинства. До функціонування цих органів залучалися представники місцевого шляхетства чи дворянства. Отримання цим станом посад у сфері судочинства, державного управління і місцевого самоврядування, було вагомим фактором, що призводив до зменшення сепаратистських тенденцій на окраїнах імперії, включаючи й Україну.

Разом з тим використання в різних органах судочинства законодавства Російської імперії забезпечувало безперечний централізаторський фактор. Крім того, реформування системи судочинства Павлом I, без сумнівів, мало і морально-етичну складову, оскільки було спрямоване на досягнення справедливості в судочинстві, як її розумів Павло I.

Рецензент: Горобець В.М. – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

-
- ¹ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1986.
- ² *Эйдельман Н.Я.* Грань веков. – СПб., 1992.; Из потаенной истории России XVIII–XIX веков. – М., 1993.
- ³ *Песков А.М.* Павел I. – М., 2005.
- ⁴ *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I. Реформы в России. – М., 1999.
- ⁵ ПСЗ. – Т. XXIV–XXVI.
- ⁶ *Ерошкин Н.П.* Указ соч. – С. 134
- ⁷ Там само. – С. 134.
- ⁸ *Ерошкин Н.П.* Указ. соч. – С.134.
- ⁹ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – С. 83.
- ¹⁰ Там само. – С. 83.
- ¹¹ *Ерошкин Н.П.* Указ. соч. – С.134.
- ¹² Записки Фон-Визина, очевидца смутных времен царствований Павла I, Олександра I и Николая I. – Лейпциг, Вольфганг Гергард, 1859. – С. 43.
- ¹³ Записки Фон-Визина... – С. 43.
- ¹⁴ *Когут З.* Вказана праця. – С. 205.
- ¹⁵ Історія кодифікації дореволюційного права України. – С. 47.
- ¹⁶ *Ерошкин Н.П.* Указ. соч. – С. 134.
- ¹⁷ Там само. – С. 141-142.
- ¹⁸ Там само. – С. 142.
- ¹⁹ О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правам и дружным обрядам. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17594.
- ²⁰ О производстве дел в Судах Земских, Поветовых и Подкоморских, в Магистратом и в Главном Суде. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18135.
- ²¹ Там само.
- ²² ЦДДАУК. – Ф. 69, Д. № 608, Арк. 1
- ²³ О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правам и дружным обрядам. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17594..
- ²⁴ О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правам и дружным обрядам. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17594.
- ²⁵ О распространении на Палаты апелляционного обряда, который до учреждения губерний предписан был Коллегиям и прочим судебным местам. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18.097.
- ²⁶ О постановлении срока на подачу апелляционных жалоб. – ПСЗ. – Т. XXV. – 19.116.
- ²⁷ Об оставлении в Минской, Волынской и Подольской губ. Сроков для апелляции и подписания неудовольствий на решение дел, тех. Самыгъх, кои существовали до присоединения сего края, и о суждении тамошніх чиновников в преступлении должностей по Литовському Статуту. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18.147.
- ²⁸ О разделении свободного от присутствия времени, коим пользуются заседатели Гл. Судов Подольской, Волынской и Минской губ., и о распространении права пользования от пусками от

присутствия на председателей и советников – ПСЗ. – Т. XXV. – 18643.

²⁹ Об оставлении на свободное время от присутствия для решения дел в Гл. Судах Подольской, Волынской и Минской Губ. По одному председателю, советнику и заседателю. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18.941.

³⁰ О порядке судопроизводства в Белорусских губ. – ПСЗ. – Т. 18.314. – Т. XXV.

³¹ О возстановлении в Лифляндии и Эстляндии присуд. Мест, ко и по тамошним правам и привилегиям существовали до 1783 г. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17584.

³² Там само.

³³ О производстве следственных дел в Литовской Губ. Над чин-ками в преступлении должностей в тамошнем Надв. Суде. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18.238.

³⁴ О прибавке в Нижние Земские Суды заседателей и о сборе на их содержание суммы с дворян имений. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18908.

³⁵ О производстве дел в Судах Земских, Поветовых и Подкоморских, в Магистрате и в Главком Суде. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18.135.

³⁶ О распространении силы ук. От 31 Июля 1799 г. о наказании за воровство-кражу и на те губернии, кои в своих правах возстановлены. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.273.

³⁷ О распространении силы ук. От 31 Июля 1799 г. о наказании за воровство-кражу и на те губернии, кои в своих правах возстановлены. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.273.

³⁸ О производстве следственных дел в Литовской Губ. Над чин-ками в преступлении должностей в тамошнем Надв. Суде. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18.238.

³⁹ О наблюдении в Литовской Губ., дабы нигде никакое право, Рос. Указонениями неутвержденное, не было возобновляемо. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18.832.

⁴⁰ О порядке производства дел в присуд. Местах Киевской Губ. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18850.

⁴¹ О производстве тяжбных дел в Поветовых Судах и о переносе оных по апелляции из Поветовых в Гл. суды. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.487.

⁴² О недопущении к апелляции пропустивши 7 дн. Срок на подписание неудовольствия. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.612.

⁴³ О производстве следствий по уголовным делам без наималейших упущений. – ПСЗ. – XXVI. – 19.622.

⁴⁴ О обращении взысканий, производимых медленно, на присуд-щих Губ. Правлений и о предании их сверх того суду. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18052.

⁴⁵ О штрафовании просите лей за тяжбы, на одной ябеде основанныя. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18055.

⁴⁶ Попер. док.; О опубликовании присуд. Мест за медленность по делам, и о штрафовании оных. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18055, 18845.

⁴⁷ О постановлении преграды, дабы тяжущиеся при переносе дел по апелляциям от взноса узакон. Денег не отбывали. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18902.

⁴⁸ О штрафах с просите лей за несправедливыя жалобы, и с судей за незаконныя решения по межевым делам. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18.426.

⁴⁹ О решении дел в Сен. Без всякого промедления.. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17884.

⁵⁰ О скорейшем удовлетворении тренований Коммисии Военного Суда по делам военносудным. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 18.045.

⁵¹ Об учреждении при Земских Судах особах ордю-гаузов для пересылочных арестантов. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.433.

⁵² О учреждении в Петропавл. Креп. ости суда для раз бора дел по взаимным жалобам между Россиянами и Киргизцами. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18700.

⁵³ О наказании главного чиновника и соучастника в похищении сум миз Заемнаго Банка. – ПСЗ. Т. XXIV. – 17612.

⁵⁴ О переименовании Судов и Городовых Магистратов; О переименовании в Москве Надв. Суда и Город Маги страга. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18.662, 18.821.

⁵⁵ О подчинении Дворян. Опек и Сиротских Судов Палатам. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18667.

⁵⁶ О присутствовании в полиции Полиц-ру; о выборе судей для присутствия в частных судах от городского общества, и о исполнении приговоров частных судов не иначе, как с утверждения комендантов. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.343.

⁵⁷ О определении в Уездные и Земские Суды по губерниям непрременных присуд-щих от Сен. Из находящихся при Герольди не у дел чиновников. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.418.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ О преобразовании присуд. Мест в Эстляндской Губернии. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17845.

⁶⁰ О заведении книги на пергаменте для записки по алфавиту, по спорным и неспорным делам владельцовых фамилий и недвиж. Их имений. – ПСЗ. – Т. XXIV. – 17.963

⁶¹ О внесении в журнал Земского Суда, кто из присутствующих в оном по каким делам в уезд отлучается. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.465.

⁶² Песков А. Указ. соч. – С. 29.

⁶³ О подтверждении всем военным судам, дабы они о подсудимых выводили порядочныя справки. – ПСЗ. – Т. XXVI. – 19298.

⁶⁴ Институт рукопису. – Ф. VIII, 248 /108/, 13 ед., 45 лл.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ О запрещении смертной казни в губерниях, коим предоставлены Суд и Расправы на основании древних их прав. – ПСЗ. – Т. XXV. – 18943.

⁶⁷ О подтверждении всем присутст. местам, дабы они по посылаемым из Сената Указам присылали рапорты в постановленные УК. 1766 г. Сроки./ПСЗ. – Т. XXVI. – 19.257.

⁶⁸ ПР. – Ф. VIII, Д. № 248/108/, Од. зб. № 13. зб. № 13.